

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Позивай Тетяна Дмитрівна – аспірантка Інституту археології НАН України.
Наукові інтереси: археологія, давня та середньовічна історія України.

УДК 903.5 (477.54) “6383”

**НОВІ ПОХОВАННЯ АМАЗОНОК ДНІПРОВСЬКОГО
ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ**

Олена ФІАЛКО (КИЇВ)

Статтю присвячено публікації та аналізу поховальних комплексів озброєних жінок, досліджених на теренах Лівобережного Лісостепу. Поховальні споруди та супроводжуючий реманент дозволяє віднести їх до пам'яток IV ст. до н.е.

Ключові слова: амазонки, зброя, Лісостеп, скифська доба.

Стаття посвящена публікації і аналізу погребальних комплексів вооруженных женщин, исследованных на территории Левобережной Лесостепи. Погребальные сооружения и сопровождающий инвентарь позволяют отнести их к памятникам IV в. до н.э.

Ключевые слова: амазонки, оружие, Лесостепь, скифский период.

The article is devoted to the publication and analysis of the funerary complexes of armed women, studied in the left-bank forest-steppe. Funerary facilities and accompanying equipment include them to the monuments of the IV. BC.

Key words: Amazon, weapons, forest-steppe, Scythian period.

Дослідження пам'яток Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя триває вже більше століття. У результаті цього накопичена значна база археологічних джерел, що дають уявлення про спосіб життя, господарство, обряди, матеріальну культуру, характер зовнішніх контактів давнього населення території сучасної України. Поховальні пам'ятки лісостепоного населення є одним з найбільш інформативних джерел. Серед них виділяється невелика серія поховань жінок зі зброєю – так званих амазонок. Через пограбованість більшості поховальних пам'яток, виділення жіночих із загальної кількості воїнських могил часто ускладнене відсутністю антропологічних визначень. Тому кожна нова знахідка такого комплексу надзвичайно цікава й важлива в контексті давньої історії України.

У масиві розкопаних останніми десятиліттями пам'яток на теренах Харківщини виділяється два жіночих поховання із зброєю, відкриті в різні роки в складі двох різних курганных могильників. Розгляду цих поховальних комплексів і присвячено запропоноване дослідження¹.

¹ Нижче наводиться повний опис курганів для з'ясування контексту жіночих поховань.

Перше поховання озброєної жінки відкрито 1999 р. при дослідженні курганного могильника біля *с. Старий Мерчик Валківського району Харківської області*, що проводилося Мерчанською археологічною експедицією ІА НАНУ [7; 9, с.23 – 24]. В околицях цього населеного пункту зафіксовано п'ять курганних груп, які охоплюють загалом близько 60 насипів [51, с.73; 33, с.112; 21, с.9]. До групи № 3 (з 11 насипів), розташованої в 3 км на Пд-Сх від села, уходив курган № 9.

Курган № 9. Насип овальний у плані (видовжений в напрямку С-3), висотою 0,4 м, розмірами 24 x 18 м. Під насипом відкрито два синхронних поховання (рис. 1, 1). Ознак існування рівчака не помічено.

Поховання № 1 (основне) було влаштовано практично в центрі кургану, у прямокутній ямі, орієнтованій по лінії Пн-Пд, розмірами 2,9 x 2,5 м, глибиною 0,95 м від рівня давнього горизонту. У дні могили, під поздовжніми стінками, зафіксовано шість ямок (діаметр 0,2 – 0,25 м, глибина 0,6 м) від дерев'яних стовпів, які розміщувалися у дві лінії (рис. 1, 2). Поховання збереглося не пограбованим.

Жінка лежала на прямокутному дерев'яному настилі на спині, головою на південь, з випростаними вздовж тіла руками й зігнутими в колінах ногами, поверненими направо. У ногах похованої, ближче до північної стіни, розміщено напутню їжу разом із залізним ножом з кістяною ручкою (рис. 1, 8). Біля черепа по обидва боки лежали дві срібні дротяні сережки із намистиною (рис. 1, 6), на шиї низка різнокольорового скляного бісеру (рис. 1, 3). На правому зап'ястку були одягнені два браслети – залізне дротяне кільце та низка із семи різних скляних намистин (рис. 1, 4), на лівому зап'ястку – браслет з 35 намистин (рис. 1, 5). Біля лівого ліктя лежав чернолаковий канфар з вертикальними канелюрами (рис. 1, 9), біля стопи лівої ноги – скляний овальний літик (рис. 1, 7).

Поховання № 2 (бічне) знаходилося в західній частині насипу, у 5,6 м на захід від поховання № 1. Влаштовано в прямокутній ямі, орієнтованій по лінії Пн-Пд, розмірами 2,7 x 1,2 м, глибиною 0,55 м від рівня давнього горизонту (рис. 2, 1). Стінки ями було облицьовано горизонтально поставленими дошками, при цьому ямки від стовпів не зафіксовано. Дно вкрите корою. Поховання збереглося не пограбованим.

Жінка лежала випростано на спині, головою на південь. Біля черепа по обидва боки лежали дві сережки (1), на безіменному пальці правиці одягнений перстень (2), біля правого коліна лежав ніж (3), уздовж південної стінки (за головою) – сагайдачний набір (4,5).

Опис знахідок:

1. Сережки срібні – 2 екз. (рис. 2, 8).

З крученого дроту, у вигляді кільця з не зімкненими загостреними кінцями. Діаметр кілець 3,6 см, дроту 0,2 см.

2. Перстень щитковий срібний (рис. 2, 9).

Безрозмірний, з пласким округлим у плані щитком з рельєфним поперечним валиком та кінцями дужок, що заходять один за одного. Діаметр щитка 2,0 см, кільця 1,8 см.

3. Ніж залізний з кістяною ручкою (рис. 2, 10).

Однолезовий з горбатою спинкою. Ручка цільна з двома залізними заклепками у верхній частині. Довжина 17 см, ширина леза 2,5 см.

4. Вістря стріл бронзові 62 екз. Представлені двома типами:

а) трилопатеві – 13 екз.:

- з прихованою втулкою і ложком на всю довжину вістря, довжина 2,2 см – 3 екз. (рис. 2, 2);

- з короткою втулкою, ложком на всю довжину вістря і кінцями лопатей, що не доходять до краю втулки; довжина 2,2 см – 1 екз. (рис. 2, 3);

- з короткою втулкою, П-подібним ложком до середини вістря і кінцями лопатей, що не доходять до краю втулки; довжина 2,0 см – 9 екз. (рис. 2, 4);

б) тригранні – 49 екз.:

- з прихованою втулкою і ледве наміченим коротким ложком; довжина 1,9 см – 29 екз. (рис. 2, 5);

- з прихованою втулкою і трикутною виїмкою в основі граней; довжина 1,9 см – 20 екз. (рис. 2, 6).

5. Вістря стріли залізне – 1 екз.

З довгою втулкою і короткими лопатями; довжина 2,5 см (рис. 2, 7).

Друге поховання озброєної жінки відкрито 2007 р. при дослідженні курганного могильника біля *с. Гришківка Зміївського району Харківської області*, яке проводилося загоном археологічної експедиції Харківського Національного університету ім. В.Н. Каразіна під керівництвом Д.С. Гречка². Могильник з 53 насипів висотою від 0,5 до 3,0 м, розташований у лісі, в 1 км на ПдС від села. У групі досліджено 15 курганів [10. с.14 – 15; 51, с.73; 7; 8].

Курган № 25. Насип овальний у плані (видовжений у напрямку С-3), висотою 0,8 м, розмірами 8,7 x 7,9 м. Під насипом відкриті кільцевий рів, два синхронних поховання й сліди вогнища на рівні стародавнього горизонту в північній частині (рис. 3, 1). Рівчак діаметром 7,8 м, шириною 0,4 м, глибиною 0,3 м мав перемичку в західній частині³, шириною 1,8 м. У заповненні північно-західної частини рову, поблизу перемички, виявлені залишки тризни (кістки лоша й розвали ліпних глечика й горщика). Обидві могили містилися практично в центрі насипу.

Поховання № 1 влаштовано в прямокутній ямі, орієнтованій по лінії ПдС-ПнЗ, розмірами 2,65 x 1,5 м, глибиною 0,4 м від рівня давнього горизонту. Збереглося не пограбованим (рис. 3, 2).

² Висловлюю щире подяку начальнику загону к.і.н. Д.С. Гречку за надані мені матеріали його авторських розкопок та дозвіл їхньої публікації.

³ Північно-східну частину рівчака не досліджено через складні умови.

Чоловік лежав випростано на спині, головою на захід. Кістки передпліччя і кисті правої руки відсутні⁴. Супутній інвентар розташований у могилі зліва від похованого. У ногах його, ближче до північно-східного кута могили, поміщена напутня їжа (кістки лоша) разом із залізним ножом (рис. 3, 3). На рівні черепа, ближче до північно-західного кута, лежали залізні вістря дротика й списа і вток (рис. 3, 4 – 6), під якими простежено тканину, ймовірно, від чохла. Оскільки вток лежав поруч з наконечником, можна припустити, що перед тим, як покласти в могилу, спис було зламано. Зліва від черепа відмічено залишки дерев'яного сагайдака, стріли з якого (рис. 3, 7) було розкидано поверх воїна і сагайдака.

Поховання № 2 розміщувалося в 0,5 м на північ від поховання № 1. Влаштовано в прямокутній ямі із закругленими кутами, орієнтованій по лінії 3-С, розмірами 2,75 x 1,1 м, глибиною 1,2 м від рівня давнього горизонту (рис. 4, 51). Частково пограбовано в давнину. Після спорудження могили й розміщення в ній покійної з інвентарем, яму було частково засипано й закрито дерев'яним перекриттям, яке було спалене.

Скелет молодої жінки 19 – 20 років⁵ постраждав при пограбуванні. In situ залишилися гомілкові кістки й стопи ніг, судячи з чого похована лежала випростано на спині, головою на схід. Череп та інші кістки скелета впереміш із фрагментами обвугленого дерев'яного перекриття зафіксовані в придонному заповненні східної частини могили. Біля правої ноги лежав сагайдачний набір із 48 стріл (1). Біля ніг похованої, ближче до ПнЗ кутку могили помістили напутню їжу (кістки передньої кінцівки й частину грудної клітки теляти) разом із залізним ножом (2) і ближче до кута невелику ліпну мисочку (3).

Опис знахідок:

1. Вістря стріл бронзові – 48 екз. Представлені двома типами:

а) трилопатеві – 27 екз. (рис. 4, 1-27):

- з короткою втулкою, ложком на всю довжину вістря і виступаючими кінцями лопатей; довжина 2,6 см – 19 екз.; 2,8 см – 7 екз.; 2 см – 1 екз.;

б) тригранні – 21 екз.:

- з прихованою втулкою і трикутною виїмкою в основі граней; довжина 2,5 см – 17 екз. (рис. 4, 28-44);

- з прихованою втулкою і коротким П-подібним ложком; довжина 2,2 – 2,5 см – 4 екз. (рис. 4, 45 – 48).

2. Ніж залізний з кістяною ручкою фрагментований (рис. 4, 49).

Лезо з горбатою спинкою кріпилося до ручки заклепками (збереглася одна). Довжина частини, що збереглася 10 см, ширина 2,5 см.

3. Мисочка глиняна ліпна (рис. 4, 50).

⁴ Д.С. Гречко припустив, що ця частина руки могла бути відрубана за життя чоловіка [24, с.10].

⁵ Антропологічні визначення В.Л. Бондаренка [16, с.82 – 83].

Плоскодонна мініатюрна мисочка з опуклими стінками і ледь загнутим всередину заокругленим краєм. Висота 5 см, діаметр вінець 8,8 см, тулуба – 9,0 см, дна – 5,8 см.

Поховальний обряд розглянутих пам'яток відповідає загальним канонами ритуалу, властивим населенню цього регіону за скіфської доби. Обидва насипи відносно невеликих розмірів. Відмінною рисою Гришківського кургану є наявність кільцевого рову. Для насипів басейну Сіверського Дінця цей елемент не є характерним [26, с.44].

Поховальні споруди озброєних жінок представлені ґрунтовими ямами прямокутної форми. У першому випадку це яма з горизонтальним облицюванням стін (підваріант А 1-го варіанта I типу за класифікацією степових поховань В.С. Ольховського; варіант 2 тип 2 за класифікацією Д.С. Гречка). Однак дивує тут відсутність слідів стовпових або будь-яких інших конструкцій [8, с.30] для закріплення облицювання. У другому випадку проста яма з дерев'яним перекриттям (1-ий варіант I типу за класифікацією В.С. Ольховського; тип 1 за класифікацією Д.С. Гречка) [37, с.20; 26, с.45]. Типи споруд належать до найбільш поширених у регіоні. Орієнтація могил різна – мерчицька орієнтована по лінії північ-південь, гришківська – захід-схід. Це цілком відповідає ситуації в регіоні, де трапляється різне розміщення могил з переважанням меридіонального орієнтування (55%) [26, с.51], що відображає строкатість етнічного складу та соціальної структури місцевого населення [10, с.49].

Обидва поховання одиночні й одночасні з основними в курганах. Вони виконані за обрядом інгумації. Відповідно до орієнтації могил, похована з Мерчику лежала головою на південь, а похована з Гришківки – на захід. Такий розкид в орієнтації небіжчиків характерний для пам'яток території Сіверського Дінця. Відзначається він і для серії могил озброєних жінок Лісостепу в цілому. Поза обох жінок звичайна для амазонок [45, с.11], як і для небіжчиків цієї території взагалі.

Щодо комплектів супроводжуючого реманенту, то можна відмітити, що обидва містили сагайдачні набори (63 і 48 стріл відповідно в кожному), звичайні для 4 ст. до н.е. [31, с.20 – 25]. Гришківський майновий набір більш ніж скромний (проте не слід забувати про пограбування). Крім стріл, у нього входять ніж і мініатюрна ліпна мисочка. Серед особливостей поховального обряду населення басейну Сіверського Дінця слід відмітити рідкісне використання місцевого ліпного посуду [10, с.47]. Миски практично не відомі [26, с.63]. Немає їх і в похованнях амазонок Лісостепу. В них ліпні посудини, що трапляються вкрай рідко, представлені переважно горщиками. Мерчицький речовий набір більш репрезентативний. У нього, крім стріл і ножа при м'ясній напутній їжі, входять прикраси – срібні сережки і перстень, типи яких широко побутували в 4 ст. до н.е. як у степовому, так і лісостеповому регіонах.

Розміри поховальних споруд і склад речових наборів свідчать про те, що жінки-воїни представляють рядове населення. Причому амазонка з Мерчика, безумовно, була пов'язана з головною небіжчицею, похованою в цьому кургані – представницею місцевої еліти. Місце могили амазонки – у західній частині, ближче до краю кургану, дозволяє бачити в ній озброєного охоронця. А наявність прикрас із дорогоцінного металу, очевидно, має вказувати на її особливий статус (вільного дружинника). Скромний набір наступальної зброї дає право віднести обох амазонок до числа легко озброєних піхотинців.

Обидва поховальних комплекси амазонок Сіверськодонецького Лісостепу на підставі аналізу поховальних споруд, ритуалу й гарнітурів заупокійного інвентаря (у тому числі з основних поховань курганів і, зокрема, імпортного чорнолакового канфару з каннелюваним тулубом [38, с.58, 141; 52, рl.29; 10, с.59; 26, с.69]) датуються в рамках 4 ст. до н.е.

Присутність у військовому середовищі озброєних жінок, очевидно, не є випадковим, якщо врахувати, що обидва могильники (і Гришківський, і Старо-Мерчецький) належать до дружинних і співвідносяться з лісостеповим відрізком Муравського шляху, який уже функціонував у скіфський час [50, с.20 – 24, 15, с.35; 35, с.282]. Варто згадати, що на відстані односторонніх переходів уздовж цього шляху розташовувалися багаті ресурсами місцевості [42, с.48]. А з поліпшенням кліматичних умов, що сталося в 5-4 ст. до н.е. [47, с.264; 18, с.59; 41, с.4; 29, с.313], ця місцевість стає надзвичайно привабливою завдяки придатності для ведення кочового або напівкочового господарства [36, с.83]. Саме в цей час спостерігається зростання ролі скотарства в Сіверськодонецькому регіоні [25, с.11]. При цьому мобільних скотарів, що мешкали тут, співвідносять, як правило, зі скіфами або іншими іраномовними племенами, що підкорили місцеве населення [30, с.172 – 188; 32, с.117 – 127; 11, с.116 – 127; 27; 28; 43]. Поява в Сіверськодонецькому регіоні воїнів, які ховали своїх небіжчиків у курганах за скіфськими традиціями, пов'язується з міграцією на цю територію войовничих кочових скотарів з Посулля [11, с.126 – 128; 4, с.35; 5, с.196 – 198; 6, с.35 – 364, 13; 14]. Поштовхом для цих процесів стало просування в степові регіони Північного Причорномор'я в кінці 6 – на початку 5 ст. до н.е. хвилі войовничих кочовиків, які підкоряли все нові й нові території [2, с.54– 55; 3, с.103 – 112; 19, с.149 – 150]. Про походження мігрантів свідчать й антропологічні матеріали [17]. За рядом показників воїни басейну Сіверського Дінця, що були поховані в підкурганних склепах степової конструкції, найбільш близькі до представників правобережної Лісостеповій Медвінської та Посульської груп, які, у свою чергу, близькі з однією з груп скіфів Північного Причорномор'я, що свідчить про певні родинні зв'язки між ними [36, с.86].

Не суперечить викладеному вище й гіпотеза про те, що серед переселенців могли бути й воєнізовані загони найманців, що були задіяними на службі в місцевої аристократії [39]. Подібна ситуація могла скластися у

зв'язку з припливом третьої хвилі скіфів на лісостепові території, що фіксується в 5 ст. до н.е. [43, с.83 – 84, 89]. Посилення агресивних прагнень кочовиків відзначається і в 4 ст. до н.е. Свідчення нападів скіфів зафіксовані на ряді лісостепових городищ, зокрема на Книшівському й Коломацькому городищах [20, с.165; 40, с.177 – 179]. Цим часом датується й поява скіфських курганів з катакомбними могилами вздовж Сіверськодонецького відрізка Муравського шляху [12; 1]. У зв'язку із загостренням військово-політичної ситуації представники місцевої аристократії могли скористатися послугами воїнів-професіоналів для захисту своїх територій, у тому числі й Муравського шляху, що мав важливе стратегічне значення. Дружинники, могили яких досліджені в курганах Сіверськодонецького Лісостепу, і зокрема в курганах поблизу с. Старий Мерчик і, можливо, с. Гришківка, напевно, могли належати до скіфського (чи іншого спорідненого) етносу, будучи нащадками тих кочовиків, які з'явилися тут ще в 7 ст. до н. е. [36, с. 85 – 87]. При цьому розглянуті вище поховальні комплекси нічим не відрізняються від інших курганів у своїх групах, що засвідчує належність їх до одних (конкретних) родових колективів.

Судячи з усього, саме непроста політична ситуація, що склалася в басейні Сіверського Дінця в 4 ст. до н.е., змусила взятися за зброю не лише чоловіків, а й жінок. Підтвердженням цього припущення й можуть слугувати розглянуті нами поховання озброєних жінок. Подальші масштабні археологічні дослідження з використанням антропологічних визначень з часом допоможуть отримати чіткіше уявлення про роль жінок в історичних процесах на теренах Північного Причорномор'я.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аксьонов В.С., Бабенко Л.І. Катакомбне поховання VI ст. до н. е. поблизу смт Коротич // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Б.А. Шрамко. – Харьков, 2008. – С. 7 – 18.
2. Алексеев А.Ю. Хронология и хронография Причерноморской Скифии V в. до н. э. // АСГЭ. – 1991. – Вып. 31. – С. 43 – 56.
3. Алексеев А.Ю. Скифская хроника. - СПб.: Петербургкомстат, 1992. – 206 с.
4. Бабенко Л.І. Комплекс речей поховання IV ст. до н. е. біля Пересічної // Археологія. – 2004. – № 3. – С. 33 – 37.
5. Бабенко Л.І. Песочинский курганный могильник скифского времени. – Харьков: Издательский дом “Райдер”, 2005. – 284 с.
6. Бабенко Л.І. Спорядження коня у населення сіверськодонецького регіону (за матеріалами поховальних пам'яток V ст. до н. е.) // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Б.А. Шрамко. – Харьков, 2008. – С. 28 – 38.
7. Бандуровский А.В. Отчет о работе Мерчанской археологической экспедиции в Харьковской области за 1999 год // НА ИА НАНУ. – № 1999/114.
8. Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Исследование курганов скифского периода в Харьковской обл. // АБУ в 1998–1999 гг. – К., 1999. – С. 63 – 66.
9. Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Предварительные итоги раскопок курганного могильника скифского времени у с. Старый Мерчик на Харьковщине // Проблемы истории

и археологии Украины. Тезисы докладов научной конференции 21-23 октября 1999 г. - Харьков, 1999. – С. 23 – 24.

10. Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). – К.: ИА НАНУ, 2000. – 236 с.

11. Бессонова С.С. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу // Археологія. – 2000. – № 2. – С. 116 – 131.

12. Бойко Ю.Н. Скифские погребения в лесостепи (к вопросу об интерпретации) // Тезисы докладов и сообщений первой Сумской историко-краеведческой конференции. – Сумы, 1990. – С. 21 – 22.

13. Бойко Ю.Н. К вопросу о миграциях в Приднепровской Лесостепи V – III в. до н. э. // Проблемы истории и археологии Украины: Тезисы докладов. - Харьков, 1997. – С. 27 – 28.

14. Бойко Ю.Н. Меридиально ориентированные погребения Приднепровской Лесостепи скифского времени // Древности. – Харьков, 1999. – С. 59 – 78.

15. Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новостроечных исследований от Приазовья до Днепра) // СА. – 1990. – № 4. – С. 30 – 45.

16. Бондаренко В.Л. Антропологический и палеозоологический материал из раскопок курганного могильника скифского времени у с. Гришковка Змиевского р-на Харьковской обл. в 2007 г. // Гречко Д.С. Отчёт о раскопках курганного могильника у с. Гришковка на Харьковщине в 2007 году // НА ИА НАНУ. – № 2007/136. – С. 82 – 91.

17. Буйнов Ю.В., Бондаренко В.Л., Гречко Д.О. Антропологические материалы из курганов скифского периода у с. Черемушное на Харьковщине // ВХУ. – 2007. – Вип. 39. – С. 274 – 285.

18. Бучинский И.В. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. - К.: Наукова думка, 1963.

19. Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Северное Причерноморье в скифскую эпоху. Опыт периодизации истории // СА. – 1991. – № 1. – С. 145 – 155.

20. Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в Лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Приписілля). – Полтава: “Археологія”, 2000. – 232 с.

21. Ганшин А. Старомерчанские курганы скифского времени на Харьковщине // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Вип. 11. – Харків, 2008. – С. 8 – 15.

22. Гречко Д.С. До історії вивчення пам'яток скіфського часу лісостепової частини басейну Сіверського Донця // ВХУ. – Вип.37. – Харків, 2005. – С. 120 – 127.

23. Гречко Д.С. Отчёт об исследовании курганов скифского времени у с. Гришковка на Харьковщине в 2006 году // НА ИА НАНУ. – № 2006/26.

24. Гречко Д.С. Отчёт о раскопках курганного могильника у с. Гришковка на Харьковщине в 2007 году // НА ИА НАНУ. – № 2007/136.

25. Гречко Д.С. Сіверськодонецька група пам'яток Лісостепу Східної Європи скіфської доби: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008. – 16 с.

26. Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. – Київ: ТОВ “Майдан”, 2010. – 285 с.

27. Гуляев В.И. Общие вопросы археологии Среднего Дона в скифскую эпоху // Труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН, 1993–2000 гг. – М., 2001. – С. 8 – 52.

28. Гуляев В.И. Еще раз к вопросу об этнокультурной ситуации в Среднем Подонье в скифское время (V – IV вв. до н. э.) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. – М., 2004. – С. 7 – 24.

29. Иевлев М.И. Палеогеографическая обстановка в районе Нижнего Поднепровья в IV в. до н.э. // Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.). – К., 1991. – С. 311 – 318.

30. Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). – К.: Наукова думка, 1968. – 203 с.
31. Мелюкова А.И. Вооружение скифов. – САИ. – 1964. – Вып. Д 1 – 4. – 206 с.
32. Медведев А.П. Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н.э. – М.: Наука, 1999. – 160 с.
33. Михеев В.К., Шрамко Б.А. Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805 – 1990 гг.) // ВХУ. – 1991. – Вып. 24. – С. 104 – 130.
34. Моруженко А.А. Историко-культурная общность племен междуречья Днепра и Дона в скифское время // СА. – 1989. – № 4. – С. 25 – 40.
35. Окатенко В.Н. Погребения кочевнического типа скифского времени вдоль Лесостепного отрезка Муравского шляха // ВХУ. – 2006. – Вып. 38. – С. 282 – 292.
36. Окатенко В.Н., Буйнов Ю.В. Курган з похованнями скіфського типу біля Старого Мерчика // Археологія. – 2010. – № 1. – С. 78 – 90.
37. Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (7 – 3 вв. до н.э.). – М.: Наука, 1991. – 255 с.
38. Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в 4 – 2 вв. до н.э. – САИ. – 1970. – Вып. Д 1 – 27. – 212 с.
39. Раевский Д.С. Ранние скифы: среда обитания и хозяйственно-культурный тип // ВДИ. – 1995. – № 4. – С. 87 – 95.
40. Радзиевская В.Е. Основные итоги раскопок Коломакского городища // История и археология Слободской Украины: Тезисы докладов. – Харьков, 1992. – С. 177 – 179.
41. Ріман О.М. Про вплив природних умов на топографію поселень скіфського часу в басейні Сіверського Дінця // Археологія. – 1985. – № 50. – С. 1 – 8.
42. Русов А.А. Русские татары в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре. – К.: Типография Франца, 1876. – 150 с.
43. Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). – К.: ІА НАНУ, 2003. – 161 с.
44. Трефильев Е.П. Археологическая экскурсия в с. Дергачи Харьковского уезда в августе 1903 г. // Труды 13 археологического съезда. – Т. 2. – М., 1908. – С. 100 – 103.
45. Фиалко Е.Е. Погребения женщин с оружием у скифов // Курганы степной Скифии. – Киев: Наукова думка, 1991. – С. 4 – 18.
46. Фиалко Е.Е. Посуда с лаковым покрытием в погребальном обряде скифов // Древности скифской эпохи. – Москва, 2006. – С. 351 – 387.
47. Шнитников А.В. Изменчивость общей увлажненности материков Северного полушария // Западные географические общества СССР. – 1957. – Т. 16. – С. 262 – 264.
48. Шрамко Б.А. Поселення скіфського часу в басейні Дінця // Археологія. – 1962. – Т. 14. – С. 31 – 45.
49. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. – Харьков: Изд. ХГУ, 1962. – 354 с.
50. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). - К.: Наукова думка, 1987. – 182 с.
51. Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – К.: Наукова думка, 1977. – 155 с.
52. Sparkes В.А., Talcott L. Black and plain pottery of the 6-th, 5-th and 4-th centuries B.C. The Athenian Agora. Results of excavations. – Vol. XII. – Princeton, New Jersey, 1970. – 472 p., 99 pl.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АВУ – Археологічні відкриття в Україні.

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа.

ВДИ – Вестник древней истории.

ВХУ – Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

ІА НАНУ – Інститут археології національної Академії наук України.

ІА РАН – Інститут археології Російської Академії наук.

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України.

СА – Советская археология.

САИ – Свод археологических источников.

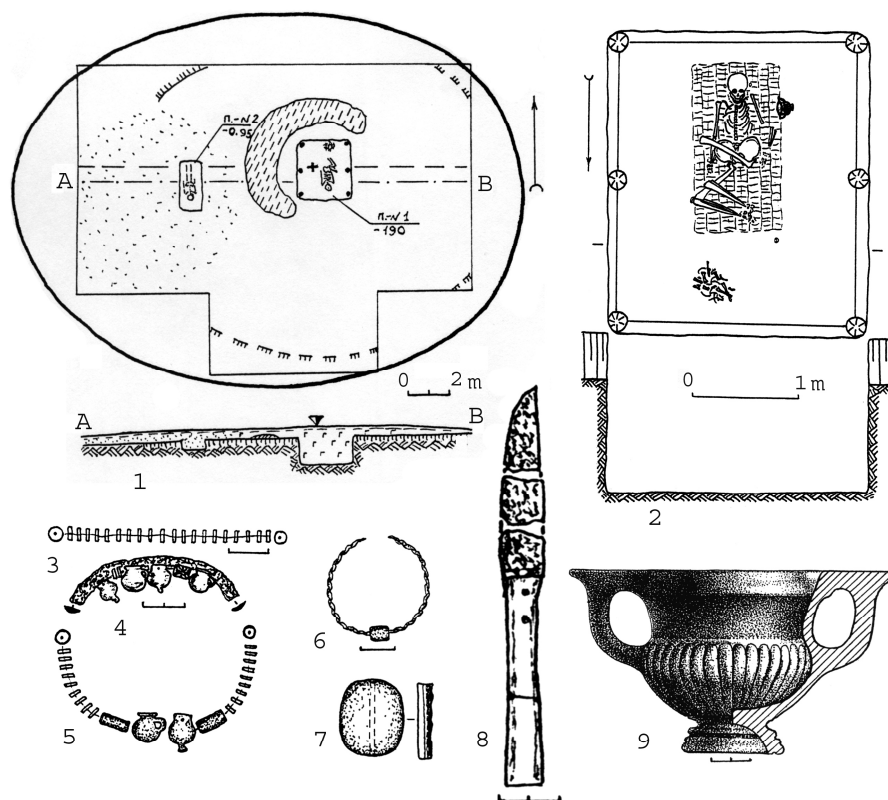

Рис. 1. Курган № 9 біля с. Старий Мерчик:

1 – загальний план кургану і профіль бровки; 2 – поховання № 1, план і розріз;

3 – 9 – знахідки з поховання № 1.

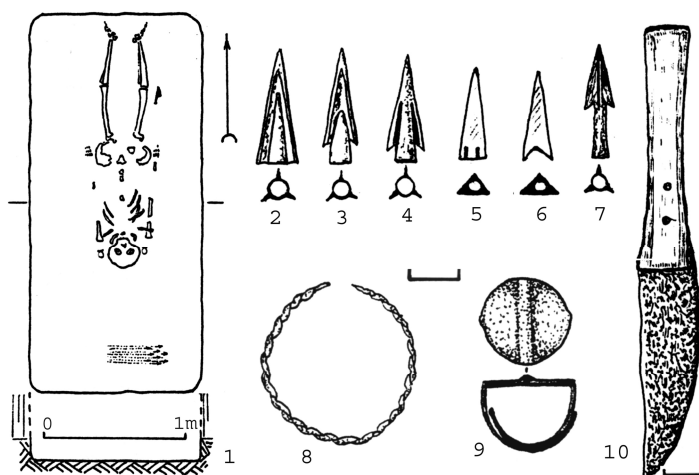

Рис. 2. Курган № 9, поховання № 2 біля с. Старий Мерчик:

1 – план і розріз; 2 – 10 – знахідки з поховання. 2 – 6 – бронза; 8 – 9 – срібло;
7 – 10 – залізо, кістка.

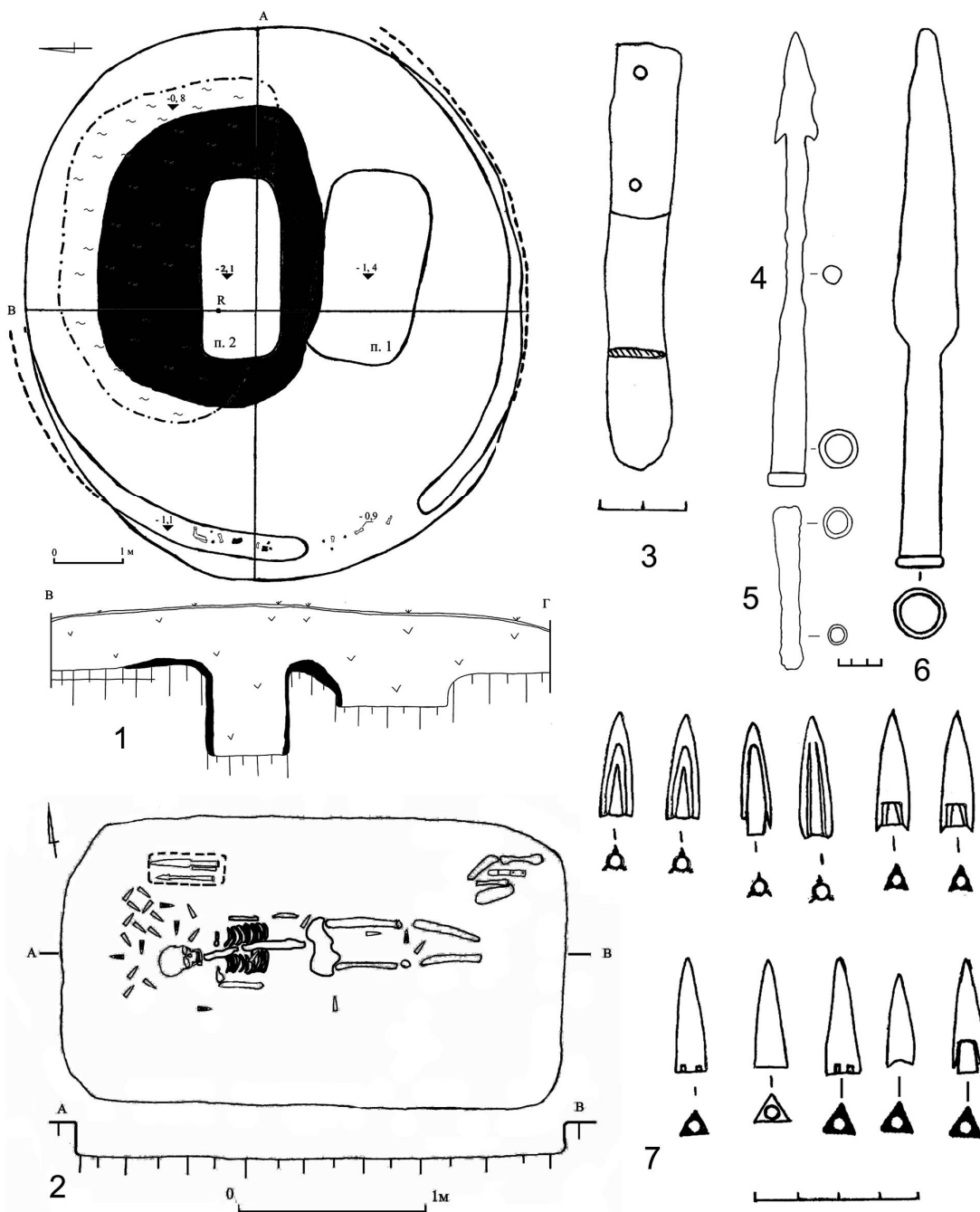
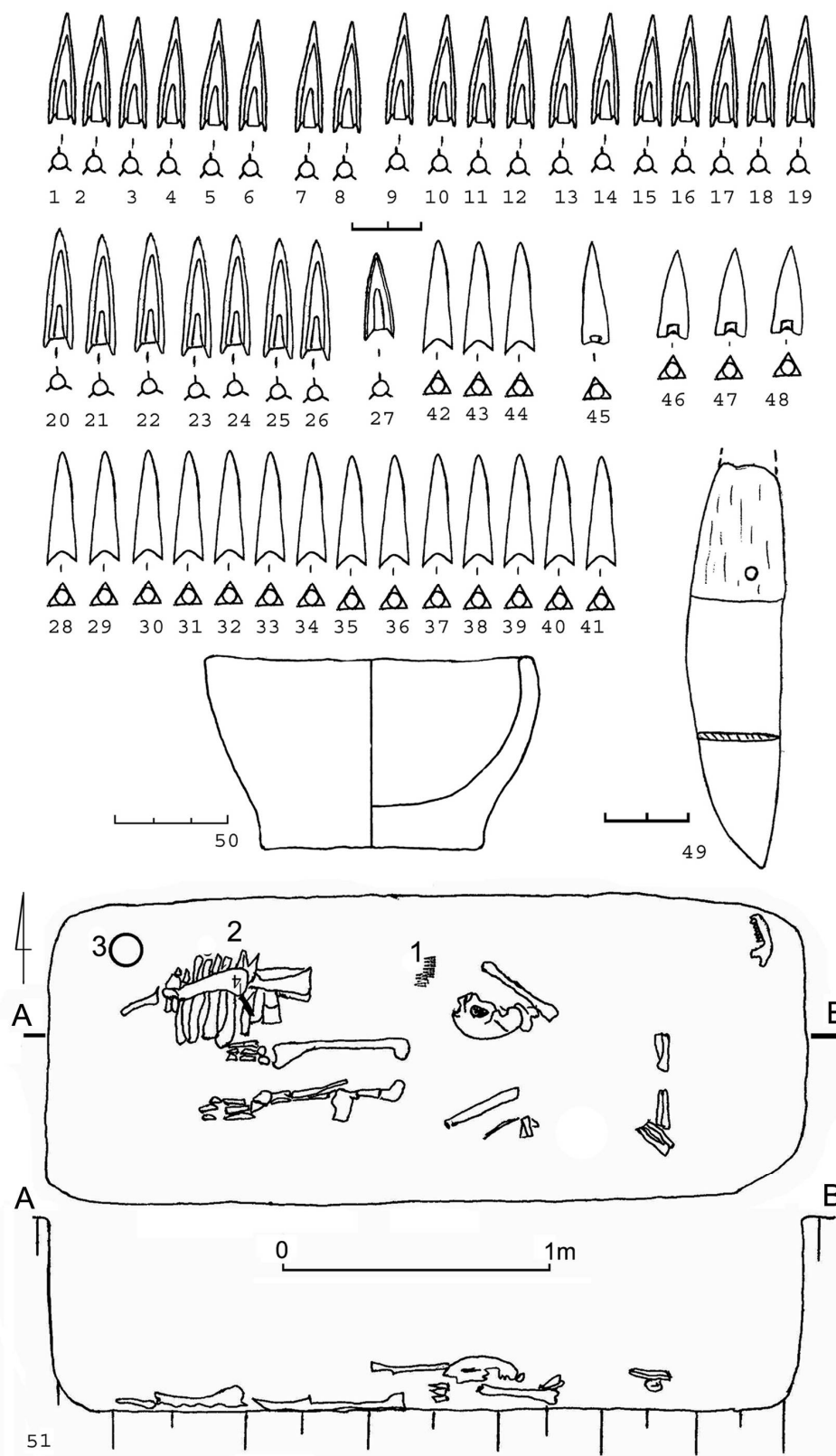

Рис. 3. Курган № 25 біля с. Гришківка:

1 – загальний план кургану і профіль бровки; 2 – поховання № 1, план і розріз;
3 – 7 – знахідки з поховання № 1. 3 – залізо, кістка; 4 – 6 – залізо;
7 – бронза.

Рис. 4. Курган № 25, поховання № 2 біля с. Гришківка:
 1 – 50 – знахідки з поховання; 51 – план і розріз. 1 – 48 – бронза, 49 – залізо, кістка;
 59 – кераміка.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Фіалко Олена Євгенівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: проблеми археології та прадавньої історії населення Євразії

УДК 94 (477) “XVIII – XIX ст.”: 572.9

ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ ШТУНДИЗМУ В ПІВДЕННО-УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У КІНЦІ XVIII – ПРОТЯГОМ XIX СТОЛІТТЯ.

Олександр ЛОМАКА (Кіровоград)

У статті аналізуються історичні передумови духовного пробудження на південноукраїнських землях, зокрема, формування такого неоднозначного релігійного явища, як штундизм. Головна увага приділена з'ясуванню причин, які вплинули на перехід селян від православ'я до штундистських общин.

Ключові слова: ревівалізм, штундизм, меноніти, баптизм, протестантизм, німецькі колоністи, “вюстівські гуртки”, південноукраїнські землі, духовний стан.

В статье анализируются исторические предпосылки духовного пробуждения в южно-украинских землях, в частности формирование такого неоднозначного религиозного феномена, как штундизм. Основное внимание обращено на выяснение причин, которые повлияли на переход крестьян от православия к штундистским общинам.

Ключевые слова: ревивализм, штундизм, менониты, баптизм, протестантизм, немецкие колонисты, “вюстовские кружки”, южноукраинские земли, духовное состояние.

In the Article the historical pre-conditions of the spiritual awakening are analysed on South-Ukrainian lands, in particular forming of such ambiguous religious phenomenon as shtundizm. The main attention is paid to finding out the reasons which influenced the transition of peasants from the orthodoxy to shtundists communities.

Key words: revivalizm, shtundizm, mennonites, baptism, protestantizm, German colonists, “vyustivski groups”, South-Ukrainian earths, spiritual state.

Кінець XVIII – XIX століття характеризується перманентними змінами в усіх сферах життя українського суспільства, у тому числі в його духовній складовій. Зміна у свідомості частини українського суспільства, перегляд життєвих цінностей, подолання примусово сформованого релігійного світогляду відбувається під впливом відродження культурно-історичних надбань, складовою яких є духовні традиції всього українського народу. В історії української релігійної культури важливе місце займає така гілка